

KATARZYNA KOZA

 <https://orcid.org/0000-0003-3595-7454>

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Filologiczny

Spojrzenie „bez podmiotu” [Recenzja książki Aleksandry Ubertowskiej] *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą* Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2020]

Взгляд «без субъекта»
[Рецензия на книгу Александры
Убертовской *Historie biotyczne. Pomiędzy
estetyką a geotraumą*. Warszawa: Instytut
Badań Literackich PAN, 2020]

Абстракт

Текст представляет собой рецензию на книгу Александры Убертовской *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą* [Биотические истории. Между эстетикой и геотравмой]. Отправной точкой для исследовательницы является отдельная геостория, рассмотренная с биоцентрической точки зрения. Не менее интересными и важными становятся возможности экокритических теорий как инструменты интерпретации материала и их применение в польских исследованиях.

Ключевые слова: экокритика, биоцентризм, постгуманизм, геотравма, экологические гуманитарные науки

A View “without a Subject”
[Review of Aleksandra Ubertowska’s Book,
*Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką
a geotraumą* [Biotic Histories. Between
Aesthetics and Geotrauma]. Warsaw: Instytut
Badań Literackich PAN, 2020]

Abstract

The text is a review of Aleksandra Ubertowska’s book, *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą* [Biotic histories. Between aesthetics and geotrauma]. The starting point becomes the biocentric lens applied by the researcher and the geostory behind it. Equally interesting and important are the possibilities of ecocritical theories in interpretation and their application in the Polish ground.

Keywords: ecocriticism, biocentrism, post-humanism, geotrauma, environmental humanities

Podstawą, na której opiera się Aleksandra Ubertowska w swojej najnowszej książce, jest historia biotyczna, dotycząca wspólnoty ludzkiej i pozaludzkiej zarazem. Można powiedzieć: geostoria, autorka postuluje bowiem odejście od historii na rzecz takiej wizji dziejowości, w której obręb zostaną włączone jej nie-ludzkie czynniki sprawcze. Jednocześnie publikacja stanowi ilustrację praktycznego zastosowania tego typu myśli. Badaczka, znana z licznych prac na temat literatury Holokaustu¹, pierwszą, analityczną część monografii poświęca interpretacji tekstów i obrazów **traumatycznych** (odwołując się do metafory Dominicka LaCapry), związanych właśnie z problematyką Zagłady. Ubertowską interesują różnorakie teksty kultury: powieści (*Krew nieba* Piotra Rawicza czy *Koń Pana Boga* Wilhelma Dichtera), poezja (wiersze Dana Pagisa czy Paula Celana), eseje (*Kora* Georges'a Didi-Hubermana), obrazy (choćby cykl malarski Anselma Kiefera *Morgenthau*), ale także miejsca upamiętnienia i pomniki (przykład instalacji artystycznej w Treblince, zaprojektowanej przez Franciszka Duszeńkę, Adama Haupta i Franciszka Strykiewicza). Ważnym elementem analizy staje się porzucenie opisu Zagłady opartego na koncepcji „trójkąta badawczego” Raula Hilberga, tj. odczytywanego w kontekście zależności między sprawcą, ofiarą i świadkiem. Autorka chce udowodnić, jak istotne dla myśli związanej z ekokrytyką jest osiągnięcie perspektywy teraźniejszej, przypominającej „spojrzenie bez podmiotu”, nieuprzedmiotawiające, dalekie od roszczeń do podboju, bliskie zaś światu więcej-niż-ludzkiemu i płynącym z niego sygnałom. Bardzo ciekawie interpretuje metafory akwaticzne i biomorficzne, formy organiczne, zwraca uwagę również na „naturalizację” procesów historycznych oraz narrację geostoryczną. To przecinanie się różnych perspektyw: posthumanistycznej i antyantropocentrycznej, czasu antropocenu, w końcu tej wypracowanej przez studia nad Zagładą, stanowi najmocniejszą stronę geotraumatycznych interpretacji Ubertowskiej.

Następna część książki dotyczy orientacji **postnaturalnej**. Jej przedstawiciele w literaturze są wyjątkowo wrażliwi na sposoby działania mechanizmów reprezentacji świata więcej-niż-ludzkiego w ramach konkretnych poetyk, dzięki czemu pozostają wobec nich sceptyczni. Jak podkreśla autorka, charakterystyczne jest tutaj akcentowanie kulturowego konstruktury natury. W tym fragmencie publikacji badaczka analizuje wyłącznie teksty literackie – skupia się na *Pornografii* Witolda Gombrowicza, *Górach nad czarnym morzem* Wilhelma Macha, prozie Brunona Schulza oraz poezji Tymoteusza Karpowicza (ze szczególnym uwzględnieniem zbioru *Słójce zadrzewne*). Inaczej niż w części poświęconej obrazom traumatycznym, każda z analiz została podporządkowana innym tendencjom teoretycznym

¹ Mam na myśli zwłaszcza rozprawę habilitacyjną *Świadectwo, trauma, głos. Literackie reprezentacje Holokaustu* z 2007 roku, wydaną przez Universitas, oraz książkę *Holokaust. Auto(tanato)grafie*, wydaną przez Instytut Badań Literackich PAN w 2014 roku. Aleksandra Ubertowska jest też autorką licznych artykułów dotyczących przedstawień Zagłady w literaturze.

i metodologicznym, choć wszystkie ściśle wiążą się z namysłem nad konceptem/konstruktem natury.

W rozdziale dotyczącym twórczości Gombrowicza Ubertowska opiera się na filozofii postnaturalnej Davida Wooda, Vicki Kirby, Michaela Mardera, Timothy’ego Mortona oraz ekodekonstrukcyjnych odczytaniach pism Jacques’a Derridy². Ta podstawa metodologiczna jest badaczce potrzebna do udowodnienia zwłaszcza tego, że „natura” w *Pornografii* żyje w czasie aporetycznym, w wielu czasach naraz, choć stanowi również tylko własne odbicie, rekonstrukcję, „drugą naturę”. Prozę Brunona Schulza autorka interpretuje przez pryzmat filozofii neomaterializmu, przywołuje zajmujące idee Karen Barad, Anny Tsing i Vicki Kirby. Jak podkreśla, Schulzowska praktyka świetnie wpisuje się w myśl wspomnianych filozofek, stoi za nią bowiem przeświadczenie o „życiu jako sile niepodlegającej reprezentacji, nieprzedstawialnej” (s. 171) oraz o ajęzykowości materii. Analizę tę pogłębia wykorzystanie koncepcji czasu dyfrakcyjnego Barad, a także odniesienie do obszernie omówionego w książce zjawiska floryzacji.

Z kolei w analizie prozy Wilhelma Macha najciekawsze są inspiracje płynące z ekokrytyki materialnej, szczególnie w ujęciu Serenelli Iovino i Serpil Oppermann, autorek znanej publikacji *Material Ecocriticism*³. Owa wciąż rozwijająca się dziedzina, wchodząca w ramy humanistyki ekologicznej, rozszerza sferę materialności, przy czym ta ostatnia, według wymienionych badaczek, istnieje wyłącznie jako materia opowiedziana. Ubertowska zaznacza też, że zgodnie z założeniami ekokrytyki materialnej każdy żywy organizm coś opowiada: już samym faktem, że jest, reprezentuje przecież historię ewolucji, historię pojedynczego gatunku. Ta myśl dobrze sprawdza się w interpretacji prozy Macha, która okazuje się, w odczytaniu autorki, złożona z materii geologicznej. Dodatkowo literaturoznawczynie niezwykle interesująco przedstawia sposoby funkcjonowania „natury” w *Górach nad czarnym morzem* jako swoistego modelu, konceptu. Trafnie charakteryzuje widoczny w powieści kod antyksenofobiczny, a równocześnie udowadnia ahistoryczność tej prozy mimo pojawienia się w niej istotnego wątku deportacji Ukraińców z południowo-wschodniej Polski.

Na koniec otrzymujemy interpretację cyklu Karpowiczowskiego: tu autorka *Historii biotycznych* za fundament analizy obrała postulat „poetyki nieodpowiedniości” Heather H. Yeung. W rozdziale tym szeroko pisze o roli dendrologii – co więcej, wykuwa własny termin: „poetyka dendrologiczna Tymoteusza Karpowicza” – a zarazem poszukuje różnych znaczeń kryjących się za metaforami drzewnymi.

² Idee Jacques’a Derridy w myśli ekokrytycznej wykorzystuje też Patryk Szaj, snując refleksje nad epoką antropocenu. Zob. Patryk Szaj, „Czas, który wypadł z ram. Antropocen i ekokrytyczna lektura tekstów literackich”, *Forum Poetyki*, nr 24 (2021): 6–25. <https://doi.org/10.14746/fp.2021.24.30229>.

³ Serenelli Iovino, and Serpil Oppermann, eds., *Material Ecocriticism* (Bloomington: Indiana University Press, 2014).

W omawianych utworach obecne są pustka, zniszczenie, „krajobraz lęku”; zgodnie z teorią Yeung jest to poezja, która wypracowuje inne reguły stosowności, nie boi się przekraczania pewnych granic ontologicznych, dzięki czemu potrafi się mierzyć z rzeczywistością czasu antropocenu.

Kolejna część książki poświęcona została tekstom **sympoietycznym**, czyli takim, w których traktuje się wszelkie istoty (ludzkie i nie-ludzkie) jako splątane ze sobą. Jak zauważa badaczka, określenie *sympoiesis*, zapożyczone od Donny Haraway, oznacza „współdziałanie”, stąd – można by stwierdzić – teksty sympoietyczne oznaczałyby *de facto* teksty odchodzące od indywidualistycznej wizji człowieka w kierunku idei równościowej, współdziałającej siatki bytów. Ubertowska decyduje się na analizę w duchu ekofeminizmu, studiów postkolonialnych oraz studiów nad literaturą *queer*, połączonych na różnych poziomach z ekokrytyką. W pierwszym rozdziale skupia się na cyklu Stanisława Vincenza *Na wysokiej połoninie*, a szczególnie na Huculszczczyźnie i funkcjonowaniu pojęcia „puszcza”. Z pietyzmem śledzi wątki kolonialne, by przedstawić ciekawą tezę na temat statusu narratora, który – choć ustępuje miejsca Innemu, nie-ludzkiemu – nie potrafi się wyrwać z rzeczywistości dyskursu kolonialnego. Trop dotyczący Huculszczczyzny okazuje się niezwykle interesujący, toteż autorka go rozwija i w kolejnym rozdziale przybliży czytelnikowi prozę Mienie Muriel Dowie (jej relację podróżniczą *Panna w Karpatach*) oraz reportaż Dorothy Hosmer o Pokuciu. Swoją analizę pogłębia dzięki narzędziom nadal wypracowywanym przez geopoetykę, feminizm i ekokrytykę. Wyróżnia charakterystyczne cechy twórczości Dowie, takie jak bezinteresowna ciekawość ludu tubylczego, odejście od protekcyjności, przewaga opisów dziewiczej, dzikiej przyrody. Dodatkowo – jak wskazuje Ubertowska – strategia narracyjna obrana przez Szkotkę stanowi realizację poetyki *self-relinquishment* (nawiązanie do myśli Lawrence’a Buella), zgodnie z nią bowiem w *Pannie w Karpatach* następuje wycofywanie się podmiotu mówiącego, który w zamian oddaje głos innym bytom biotyycznym: naturze, istotom nie-ludzkim. Reportaż Hosmer jest natomiast przykładem tworzenia narracji przeciwnej – socjocentrycznej, dalekiej od idei realizowanych przez Dowie.

Ważne miejsce w części poświęconej tekstom sympoietycznym zajmują także motywy queerowe i feministyczne. Przy okazji analizy wątków homoerotycznych w twórczości Michała Witkowskiego oraz Witolda Gombrowicza autorka *Historii biotyycznych* rozpatruje temat „natury” w kontekście subkultury gejojskiej. Podkreśla rolę motywu pastoralnego i konwencji literatury środowiskowej stosowanych przez osoby i grupy nieheteronormatywne, jednocześnie przeciwstawiając się wciąż popularnemu myśleniu o homoerotyczności jako o czymś wbrew prawom natury, które uważa za element retoryki stygmatyzującej (zupełnie słusznie). Pokazuje bogaty warsztat badawczy, przywołując Deleuzjańską figurę fałdy, queerową ekokrytykę Catriony Mortimer-Sandilands, filozofię Timothy’ego Mortona i jego

pojęcie lepkości, historię literatury homoerotycznej, szczególnie gejowskiej, z jej początkami i pisarstwem Thomasa Edwarda Lawrence’a. Przedostatni rozdział koncentruje się z kolei na konstrukcie męskości (analizowanym przez pryzmat studiów genderowych, studiów nad męskością i myśli nieantropocentrycznej), narzędzia teoretyczne zaś służą potem do analizy *Granicy zapomnienia* Siergieja Lebediewa. Wraz z tokiem wywodu Ubertowska odkrywa coraz ciekawsze sposoby interpretacji: a to wykorzystuje Mortonowską *dark ecology*, a to ukazuje mechanizm mikoryzy – narracji jako grzybni. Przydaje się on badaczce w ostatnim rozdziale, poświęconym prozie Olgi Tokarczuk.

Końcowa część książki dotyczy obiektów **biomimetycznych**, czyli takich tekstów kultury, które na poziomie formalnym naśladują zachowania i budowę zewnętrzną zwierząt bądź roślin lub w inny sposób imitują naturę, choćby odwzorowując pewne działające w niej siły. Ubertowska w swoich analizach odnosi się do rozmaitych dziedzin sztuki: sięga zarówno do prozy (Wiesława Myśliwskiego), jak i do architektury (Renza Piana), filmów wideo (Luiza Roque’a), malarstwa i rzeźb (np. Katarzyny Przezwańskiej, Michaela Sailstorfera, Katriny Neiburgi). Skupia się na szukaniu różnego rodzaju form terastryalnych, narracji biomimetycznych, hiperobektów (w rozumieniu Mortona). Wszystkie analizy spaja jednak głównie kategoria *biomimesis*, aczkolwiek rozważania badaczki nieraz krążą także wokół pojęć antropocenu czy naturokultury. Wprawdzie ostatnia część książki jest najkrótsza, lecz stanowi znaczący element całości, choćby z tego względu, że udowadnia inkluzywność teorii ekokrytycznych, stosowanych w różnorodnych interpretacjach. Czytelnik może m.in. zapoznać się z pojęciem zielonej architektury, a zarazem przyglądać wielorakim sposobom jego rozumienia i użycia. W recenzowanej monografii narzędzia wciąż wypracowywane przez ekokrytyków okazują się przydatne nie tylko do analizy literatury. To ważny, o ile nie najważniejszy walor *Historii biotycznych*, dotychczas bowiem w polskiej nauce brakowało takiej pozycji, w której wykazywałoby się szerokie zastosowanie myśli ekokrytycznej⁴.

Na koniec chciałabym podkreślić istotny wkład autorki w rozwój dziedzin wchodzących w ramy humanistyki ekologicznej na rodzimym gruncie. W całej książce są przytaczane różne teorie zagraniczne, które czytelnikowi polskich publikacji dotyczących ekokrytyki mogą być nieszczególnie znane. Wspomnę choćby o filozofii Timothy’ego Mortona, o teoriach ekofeministycznych, o ekokrytyce

⁴ W przypadku prac Justyny Tabaszewskiej, Julii Fiedorcuk czy Anny Barcz (należących do najważniejszych badaczek ekokrytyki w Polsce) analizy i interpretacje dotyczą przede wszystkim prozy i poezji polskiej, rzadziej zagranicznej. Zob. Justyna Tabaszewska, *Jedna przyroda czy przyrody alternatywne? O pojmowaniu i obrazach przyrody w polskiej poezji* (Kraków: Universitas, 2010); Julia Fiedorcuk, *Cyborg w ogrodzie. Wprowadzenie do ekokrytyki* (Gdańsk: Wydawnictwo Katedra, 2015); Anna Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej* (Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016).

materialnej, konsekwentnie przybliżanych w wielu rozdziałach. Jednocześnie Ubertowska – badaczka niezwykle świadoma, wychodząca poza ściśle pojmowaną ekokrytykę – w interpretacjach nader często sięga po filozofię Jacques’a Derridy, Giorgia Agambena, Dominicka LaCapry, Brunona Latoura, Gilles’a Deleuze’a, Félix’a Guattariego czy Barucha Spinozy. Ważna w *Historiach biotycznych* okazuje się również wiedza przyrodnicza. Całością pracy autorka udowadnia, że nowe teorie, dopiero wytwarzające swoje narzędzia, mogą być nie tylko ciekawe same w sobie, lecz także wykorzystywane do dopełnienia interpretacji dokonywanej z perspektywy konkretnej filozofii. Jest to pozycja, którą osoby zainteresowane myślą posthumanistyczną i ekologiczną bezsprzecznie powinny poznać. Każdy rozdział zaskakuje, naświetla inne wątki, problemy, dzieła sztuki; nie oznacza to jednak, że całość sprawia wrażenie niekonsekwentnej. Wręcz przeciwnie – Ubertowska prowadzi wszystkie analizy w duchu antyantropocentrycznym, biocentrycznym, praktykując przywołane już wcześniej „spojrzenie bez podmiotu”, co wynika z niezgody na mechanizmy rzeczywistości antropocenu, na poczucie wyższości człowieka nad innymi istotami biotycznymi, na antropoejoizm.

Bibliografia

- Barcz, Anna. *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016.
- Fiedorczyk, Julia. *Cyborg w ogrodzie. Wprowadzenie do ekokrytyki*. Gdańsk: Wydawnictwo Katedra, 2015.
- Iovino, Serenella, and Serpil Oppermann, eds. *Material Ecocriticism*. Bloomington: Indiana University Press, 2014.
- Szaj, Patryk. „Czas, który wypadł z ram. Antropocen i ekokrytyczna lektura tekstów literackich”. *Forum Poetyki*, nr 24 (2021): 6–25. <https://doi.org/10.14746/fp.2021.24.30229>.
- Tabaszewska, Justyna. *Jedna przyroda czy przyrody alternatywne? O pojmowaniu i obrazach przyrody w polskiej poezji*. Kraków: Universitas, 2010.
- Ubertowska, Aleksandra. *Holokaust. Auto(tanato)grafie*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2014.
- Ubertowska, Aleksandra. *Świadectwo, trauma, głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*. Kraków: Universitas, 2007.

Katarzyna Koza – doktorantka w Zakładzie Historii Literatury Polskiej po 1918 roku na Uniwersytecie Wrocławskim. Współzałożycielka Koła Naukowego Kulturowych Teorii Współczesnej Humanistyki, które działa w tamtejszym Instytucie Filologii Polskiej. Przygotowuje dysertację dotyczącą języków współczesnej ekopoezji. Jej zainteresowania badaw-

Spojrzenie „bez podmiotu” [Recenzja książki Aleksandry Ubertowskiej *Historie biotyczne...*]

cze skupiają się wokół zagadnień związanych z humanistyką ekologiczną oraz posthumanizmem, a zwłaszcza z ekokrytyką, ekopoetyką i ekofeminizmem. E-mail: katarzyna.koza@uwr.edu.pl.

Katarzyna Koza – PhD candidate at the University of Wrocław, at the Department of the History of Polish Literature after 1918; co-founder of the Research Group of Cultural Theories of Contemporary Humanities affiliated with the Institute of Polish Philology. She is working on a dissertation on the languages of contemporary eco-poetry. Her research interests include issues related to ecological humanities and posthumanism, especially ecocriticism, eco-poetics and ecofeminism. E-mail: katarzyna.koza@uwr.edu.pl.